

О. І. Дяконенко

Основні детермінанти трансформації сільського розселення в Україні

В статті розкрито результати комплексної оцінки впливу детермінант на трансформацію сільського розселення. Встановлено, що сучасний процес трансформації сільського розселення відбувається під впливом дії суспільно-політичних, інституційно-економічних, соціально-економічних, соціально-демографічних, інвестиційно-інноваційних та еколого-економічних груп детермінант. Обґрунтовано вплив та зміни напрямів дії цих детермінант на сільське розселення.

Ключові слова: *сільське розселення, детермінанти.*

Постановка проблеми. Сільське розселення є динамічною величиною і в процесі свого розвитку піддається впливу різноманітних детермінант. Під їхнім впливом трансформація сільського розселення супроводжується зрушеннями в густоті населення, інтенсивності зміни чисельності сільських жителів у населених пунктах, статево-вікових зрушеннях, міграції населення, зрушеннях у функціональних взаємозв'язках тощо. Саме тому врахування їхнього впливу є важливим методологічним завданням в руслі визначення перспектив розвитку сільських населених пунктів та оптимізації державної регуляторної політики в сфері сільського розселення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню різних аспектів впливу детермінант на сільське розселення присвячено наукові праці Н. І. Блажка, А. І. Доценка, М. І. Дудника, Т. А. Заяць, Д. Ф. Крисанова, Е. М. Лібанової, В. В. Онікієнка, Ю. І. Пітюренка, М. Д. Романюка, А. В. Степаненка, М. Ф. Тимчука, Б. С. Хорева, М. І. Фащевського, Г. С. Фтомова, Л. О. Шепотько та ін. Проте в наукових джерелах проблема обґрунтування та класифікації зазначених детермінант трансформації сільського розселення залишається недостатньо дослідженою і єдиного погляду на їхню класифікацію не існує. Загалом вітчизняною наукою вирізняються такі підходи до класифікації детермінант трансформації сільського розселення: поділ за часом дії та рівнем впливу, об'єктивністю, можливістю регулювання, характером дії, генезисом та сферою впливу. На нашу думку, найбільш повно враховує дію детермінант на трансформацію сільського розселення саме останній підхід – класифікація за сферою впливу – який базується на комплексному

дослідженні основних чинників і дає повне уявлення про їхній вплив. На основі узагальнення літературних джерел і дослідження причинно-наслідкових зв'язків національної системи господарювання нами виокремлено такі групи детермінант, що найбільш істотно впливають на трансформацію сільського розселення: суспільно-політичні, інституційно-економічні, соціально-економічні, соціально-демографічні, інвестиційно-інноваційні та еколого-економічні.

Мета статті полягає у розкритті впливу детермінант на трансформацію сільського розселення, обґрунтуванні їхньої класифікації з урахуванням специфіки соціально-економічної ситуації в країні, визначенні зміни напрямів їхньої дії та конфігурації.

Виклад основного матеріалу. Доводиться визнати, що в Україні в умовах соціально-економічної нестабільності домінуючий вплив мають суспільно-політичні чинники, дія яких зумовлюється нестабільною політичною ситуацією в країні, гострою боротьбою політичних сил за владу, низькою політичною культурою суспільства, які визначають негативну дію цієї детермінанти. Суспільно-політичні чинники визначають ступінь державного втручання в регулювання процесів розселення, конституційно-правову захищеність інтересів селян у сфері праці, рівень оплати праці, обсяги тіньової сільської зайнятості, вартість робочої сили тощо.

В Україні поширено тенденцію поєднання політичної влади з економічною, які монополізують виробництво певних видів товарів і надання послуг, порушуючи рівновагу ринкового середовища. Все це породжує недовіру бізнесу до влади, стримує потік інвестицій в економіку села, збільшує обсяги тіньової зайнятості, а на міжнародному рівні – спричиняє зниження політичної ваги країни на міжнародній арені, зменшує впливовість держави у відстоюванні національних інтересів, підтримці національного сільгоспвиробника, що гальмує прогресивний поступ економіки країни, підлаштовуючи її під інтереси інших держав, розвиваючи сировинні й стримуючи розвиток переробних галузей економіки.

Однією зі значимих детермінант цього блоку є децентралізація влади та реформування місцевого самоврядування в Україні. Метою цих нововведень є передача повноважень на місця та посилення ролі територіальних громад, що має сприяти зростанню ефективності управління та економії держкоштів. На нашу думку, це матиме значний економічний, політичний, мотиваційний ефект для сільських поселень, сприятиме покращенню структури сільського розселення але лише за умови становлення правової держави, в якій захищені права і свободи громадян і діє верховенство права.

Інституційно-економічні чинники безпосередньо впливають на процес трансформації сільського розселення і визначають рівень використання робочої сили, обсяги та структуру міграції сільського населення, статево-вікові зрушення у складі населення. Згідно із запропонованою класифікацією інституційно-економічні чинники включають такі підгрупи, як структурні, фінансові, зовнішньо-економічні чинники, організаційно-правові форми господарювання, розвиток ринкової інфраструктури та ін. Серед них особливе місце належить фінансовій складовій, що охоплює фінансово-кредитну, податкову, монетарну політику та політику оплати праці. Необхідно зазначити, що фінансово-кредитна політика, спрямована на підтримку вітчизняного виробника, здатна виконувати стимулюючу функцію і сприяти вдосконаленню структури розселення через зростання підприємницької активності, збільшення обігових коштів підприємств, детінізацію економіки та легалізацію доходів господарюючих суб'єктів.

Зменшення податкового тиску на сільськогосподарські підприємства, особливо в періоди економічного спаду, є вагомим детермінантом трансформації сільського розселення. У ситуації, коли державний бюджет через зменшення податкового навантаження втрачає частину податкових надходжень, цілком ймовірно загострення проблеми сільської зайнятості, насамперед у бюджетній сфері. Але в цілому застосування стимулюючої фіскальної політики до сільгоспідприємств, що проводиться в Україні з 1999 р., позитивно позначилось на рівні рентабельності підприємств, зростанні обсягів сплати податків, економічній активності населення та якості робочої сили, ставши базою для стабілізації ситуації у сфері сільського розселення. І відмова від спеціального режиму ПДВ для сільського господарства, як зазначають експерти Інституту аграрної економіки, є недоречною, оскільки спричинить зниження інвестиційної активності та падіння обсягів валової продукції [1]. Але сам механізм оподаткування ПДВ потребує удосконалення, зокрема відносно оподаткування виробників високорентабельної сільськогосподарської продукції, то державна підтримка для них може бути призупинена і активізована для галузей пріоритетних напрямів розвитку та для малого і середнього бізнесу.

Трансформація сільського розселення значною мірою визначається рівнем розвитку сільського господарства. Стримування земельної реформи, падіння обсягів економічної активності та низька інноваційно-інвестиційна активність суб'єктів підприємницької діяльності призвели до закриття значної кількості робочих місць у сільському господарстві чим активізували деструктивні тенденції

у системі сільського розселення. На протязі 2004-2012 рр. кількість діючих сільськогосподарських підприємств зменшилась на 4,6%, кількість найманих працівників підприємств сільського господарства – на 46,7%, а забезпеченість сільськогосподарською технікою – скоротилась у рази (кількість тракторів зменшилась у 1,5 рази, зернозбиральних комбайнів – 1,6, бурякозбиральних машин – 2,6 рази). Відсутність місць прикладання праці – найвагомійший аргумент зміни місця проживання для економічно активного населення, як наслідок за цей період середньорічна чисельність постійного сільського населення зменшилась на 7,5%.

Поруч із розвитком сільського господарства на трансформацію сільського розселення посилює свій вплив транспортна доступність сільських поселень та інтенсивність покращення територіальної організації транспортної мережі. Ефективність виконання транспортом своїх функцій по обслуговуванню виробництва і населення, налагодження взаємозв'язків між населеними пунктами та залучення у економічне, соціальне та інше співробітництво визначають місце населеного пункту в системі економічного простору, тим самим формуючи його людський потенціал.

Сучасна соціальна інфраструктура на селі характеризується занепадом об'єктів сфери побуту, зменшенням кількості закладів охорони здоров'я, незадовільним забезпеченням дорогами з твердим покриттям, що обумовлено передовсім недостатньою фінансовою забезпеченістю сільських громад. В цьому аспекті вагомим фактором покращення соціальної інфраструктури на селі стала активізація процесу утворення дачних ділянок. Розширення в передмісті подібних "котеджних містечок" дало змогу сільським поселенням покращити свої дороги, транспортне сполучення, поліпшити забезпеченість газом та світлом, закладами торгівлі тощо.

Потужною детермінантою трансформації сільського розселення в сучасних умовах є позитивна динаміка зовнішньоекономічної діяльності. Її дія на структуру розселення проявляється через вплив на створення робочих місць і підвищення продуктивності праці, міграційні процеси, професійно-кваліфікаційний рівень сільських працівників. Позитивний характер впливу виявляється в поширенні прогресивних, модернізаційних світових тенденцій на сферу сільського розселення, які через підвищення ефективності суспільного розподілу праці сприятимуть оптимізації її структури.

Негативний вплив зовнішньоекономічних зв'язків на трансформаційні зрушення в сільському розселенні може посилюватись в умовах

відкритості національної економіки та незахищеності національного товаровиробника. Нині під тиском зовнішньоторгівельної експансії інших країн щодо України в умовах збільшення обсягів імпорту, занепаду вітчизняних виробництв, загострення енергетичної кризи та посилення конкуренції на світовому ринку виробників трансформація сільського розселення в країні набуває деструктивних тенденцій: активізувались процеси розвитку високорозвинених регіонів та занепаду відсталі периферії, що посилює диспропорційність національної системи розселення; посилення сировинної складової експорту країни поглибило структурні деформації у сфері зайнятості, активізувавши екстенсивний шлях її розвитку та збільшуючи залежність від високотехнологічної продукції та інвестицій інших держав. Подолати це можна за умови економічно обґрунтованої політики імпортозаміщення, підвищення стабільності обробки сировини, зниження масштабів імпорту, а також активного експорту українських товарів, зокрема шляхом активного використання можливості просування національної сільськогосподарської та промислової продукції на європейський ринок в умовах зняття Європейським Союзом торговельних бар'єрів для українських товаровиробників.

Визначальний вплив на трансформацію сільського розселення мають інвестиційно-інноваційні детермінанти, які є передумовою зростання продуктивності праці та доходності сільського населення. Активізація інноваційних процесів, що простежується у впровадженні у виробництво нових чи модернізованих товарів, удосконаленні технології виробництва та форм організації праці, породжує новий виток структурних зрушень у розселенні населення: процеси капітало- та працезбереження, системне поліпшення якості факторів виробництва справляють синергетичний ефект, посилюючи ефективність розселення та викликаючи його якісні зміни.

Трансформаційні зрушення у сільському розселенні значною мірою залежать від обсягів, динаміки і структури інвестицій. Низька наповнюваність доходної частини державного бюджету внаслідок змін у механізмі фіскальної політики, зменшення надходжень від приватизації державного та комунального майна, незначний обсяг іноземних інвестицій, неефективність використання зовнішніх і внутрішніх позик, відсутність відповідних повноважень у місцевої влади стримують технічну модернізацію виробництва, а відтак, і забезпечення населення робочими місцями – основного регулятора сільського розселення. З іншого боку, залучення іноземних інвестицій залишається вкрай незадовільним, через економічну і політичну

нестабільність в країні, недосконалу законодавчу і фінансову забезпеченість ведення бізнесу, високі темпи інфляції тощо. Для отримання позитивних соціальних ефектів у сфері розселення важливого значення набуває державна підтримка потужних інвестиційних проектів національного значення та впровадження дієвих державних регуляторів активізації внутрішньої інвестиційної активності господарюючих суб'єктів.

Провідну роль у трансформації сільського розселення відіграють соціально-економічні детермінанти, що охоплюють якісні показники життя населення, зокрема доходи та витрати домогосподарств, їх платоспроможний попит, людський капітал як інвестування в освіту, охорону здоров'я, виховання людини тощо. Це взаємопов'язані і взаємообумовлені категорії: за станом соціально-економічного розвитку можна судити про ситуацію в сільському розселенні, і навпаки – стан розселення відображає соціально-економічну ситуацію у сільській місцевості. У складі багаточисельних соціально-економічних детермінант сільського розселення виділяється кон'юнктура ринку праці, рівень життя та оплати праці, культурно-освітній рівень, можливості житлового будівництва, які впливають на структуру розселення через бажання кращих умов життя та кращої роботи.

У контексті завдань формування ефективної системи розселення особливої уваги потребує політика оплати праці як один з основних детермінант сільського розселення. Нині через низькі продуктивність праці та технологічний рівень виробництв, неконкурентоспроможність більшості товарів на світовому ринку ціна робочої сили в Україні залишається низькою порівняно з іншими європейськими країнами. Погіршує ситуацію інституціональний розрив, який виникає між рівнями номінальної та реальної заробітної плати, і зменшення питомої ваги заробітної плати в загальних доходах населення. Вони поглиблюють кризу сільського розселення, викликаючи подальший перерозподіл економічно активного населення з сільської місцевості у міста.

Тісний взаємозв'язок освіти із сільським розселенням виявляється у визначальному впливові освіти на прибутковість діяльності, продуктивність праці, рівень доходності сільського населення, ймовірність працевлаштування після тривалого терміну безробіття чи закінчення навчання, швидкість адаптації до змін кон'юнктури ринку. Акумулюючи освітній потенціал, зберігаючи висококваліфіковані кадри, підвищується потенційна можливість формування ефективної структури сільського розселення, оскільки саме рівень освіти населення

визначає інноваційний розвиток місцевості, підвищення рівня життя, зростання можливостей до зайнятості у продуктивних видах економічної діяльності, що дає змогу не вдаватися до вторинної зайнятості чи праці в особистому підсобному сільському господарстві.

Слід вказати на істотний вплив соціально-демографічних детермінант на трансформаційні зрушення у сільському розселенні, хоча в сучасних умовах сила їхнього впливу суттєво знизилась. Соціально-демографічні зрушення зумовлюють зміни у поселенському потенціалі, обумовлюють перспективи його відтворення, викликають зрушення в структурі розселення.

Тривала демографічна криза в країні, значне демографічне навантаження на працездатне населення внаслідок депопуляції населення, зменшення кількості контингентів, що вступають у працездатний вік, деструктивно впливають на сільське розселення. За період 2000-2012 рр. чисельність постійного сільського населення в Україні знизилась на 12,0% переважно внаслідок природного скорочення сільського населення та міграції.

Окрім того, під впливом масштабної міграції сільського населення до міст відбувається “ущільнення” наявної мережі сільських поселень і, як наслідок, ускладнення функціонально-територіальної структури сільського розселення, що поруч з процесами депопуляції призводить до обезлюднення сільських поселень. Зокрема, у 2012 р. чисельність сільських населених пунктів в країні зменшилась на 9 одиниць і більшість із них припадає на Вінницьку область, яка втратила 5 сільських населених пунктів.

Домінантне значення серед детермінант прямої дії на процес трансформації сільського розселення належить еколого-економічній групі. Детермінанти цього блоку представлені ресурсним потенціалом, екологічною безпекою та наявністю (відсутністю) екологічних аварій чи катастроф, відмінностями в природному середовищі, що включає природні умови і природні ресурси (клімат, рельєф місцевості, ґрунт, корисні копалини, якість земельних ресурсів, гідрографічна мережа тощо). Еколого-економічні умови визначають структуру економіки, форми господарювання та зайнятості населення, що обумовлює відповідну структуру розселення. Під їхнім впливом сформувались особливості поселенської мережі сільського розселення. Так, в АР Крим сільські поселення розміщені переважно вздовж водотоків та на гірських схилах, на Поліссі – села переважно невеликі за людністю, у Лісостепу – здебільшого висока щільність поселення, а самих поселень багато і знаходяться вони близько одне до одного.

На трансформацію сільського розселення еколого-економічні детермінанти мають потужніший вплив у порівнянні з їхньою дією на міське розселення, хоча з розвитком продуктивних сил цей тиск зменшується. Значним вплив еколого-економічних умов є на Донбасі, Придніпров'ї та Прикарпатті, де загострення негативної їхньої дії викликає масове переселення людей. Вплив еколого-економічних чинників простежується через рівень використання ресурсного потенціалу, екологічні обмеження щодо ємності сфери докладання праці, екологобезпечний тип життєдіяльності, погіршення природних умов (забруднення територій проживання побутовими та промисловими відходами, отрутохімікатами, а також ерозією і дефляцією ґрунтового покриву, підтопленням значних площ, порушенням природного ландшафту (зміна руслу ріки, утворення зсувів тощо).

Висновки. Комплексна оцінка впливу детермінант показала, що головним чином трансформація сільського розселення відбувається під впливом соціально-економічних та інституційно-економічних чинників, і одночасно більшої ваги здобувають інвестиційно-економічні та суспільно-політичні. Серед означених груп детермінант найбільший вплив на трансформацію сільського розселення мають рівні зайнятості та безробіття, розвиток сільської інфраструктури і подальші зміни в тенденції розвитку сільського розселення визначатимуться зрушеннями у відповідних детермінантах впливу, зміною напрямів їхнього впливу та конфігурації.

Список використаних джерел

1. Відмовлятися від спецрежиму оподаткування ПДВ для сільського господарства в сучасних умовах недоцільно – Інститут аграрної економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iae.kiev.ua/presscentre/presrelease/711-2014-04-29-11-56-40.html>.
2. Населення України за 2012 рік : демогр. щорічник / [відп. за вип. Г. М. Тимошенко] ; Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 449 с.
3. Наукова та інноваційна діяльність в Україні : стат. зб. / [відп. за вип. І. В. Калачова] ; Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 287 с.
4. Сільське господарство України за 2012 р. : стат. зб. / [за ред. Н. С. Власенко; відп. за вип. О. М. Прокопенко] ; Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 402 с.

Dyakonenko O. I. The main determinants of the transformation of rural settlement in Ukraine.

The article discloses the results of a comprehensive evaluation of the impact of the determinants of the transformation of rural settlements. It is proved that the current process of transformation of rural settlements is influenced by socio-political, institutio-economic, socio-economic, socio-demographic, investment-innovation and eco-economic groups of determinants. Substantiated influence and change directions of their impact on the rural resettlement.

Key words: rural settlement, determinants.

Дяконенко О. И. Основные детерминанты трансформации сельского расселения в Украине.

В статье раскрыты результаты комплексной оценки влияния детерминант на трансформацию сельского расселения. Доказано, что современный процесс трансформации сельского расселения происходит под влиянием общественно-политических, институционально-экономических, социально-экономических, социально-демографических, инвестиционно-инновационных и эколого-экономических групп детерминант. Обосновано влияние и изменение направлений их воздействия на сельское расселение.

Ключевые слова: сельское расселение, детерминанты.